

ВПЛИВ ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ ОСНОВНИМИ ЗАСОБАМИ НА ЕКОНОМІЧНУ ЕФЕКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА

Стаття присвячена висвітленню питання впливу забезпеченості основними засобами на економічні показники діяльності підприємства.

The article is dedicated to the question of the impact of appropriate capital on the economic performance of the enterprise.

Ключові слова: сільське господарство, виробництво, диверсифікація, забезпеченість основними засобами. Key words: agriculture, production, diversification, appropriate capital.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сільськогосподарське виробництво України потребує комплексного підходу до вирішення основного завдання — ефективності виробництва. Найважливішими питаннями є технологічне забезпечення товаровиробників, якими засобами праці вирощувати продукцію, який рівень забезпеченості товаровиробників високоефективними, надійними, енергозберігаючими технічними засобами.

Водночас, деякі аспекти впливу забезпеченості основними засобами на результати діяльності аграрних підприємств є недостатньо вивченими. Саме актуальність і практичне значення зазначених питань зумовили вибір теми дослідження.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми забезпеченості матеріально-технічними засобами сільськогосподарського виробництва присвячені праці Я. Білоруська [1], В. Кравчука, П. Саблука, В. Сайка, В. Погорілого, Г. Підлісецького, М. Могилової [6, с. 21 — 28], М.В. Одрехівського [5], вивченням яких займалися О.В. Ульянченко [8], І.І. Лукинов [4], В.С. Шибанін [9] та інші вчені і практики.

Як зазначає О.В. Ульянченко, різке зниження фондоозброєності актуалізує питання про поєднання рівнів капіталообезпечення і концентрації виробництва в агросфері. Деконцентрація виробництва перетворила дрібні господарства в основного виробника сільськогосподарської продукції, знизила загальний техніко-технологічний рівень сільськогосподарського виробництва [8]. В.С. Шибанін указує на те, що необхідно цілеспрямоване формування основних та оборотних засобів виробництва, які беруть участь у технологічних процесах за умови збереження певної пропорційності між ними, тобто відповідного співвідношення [9, с. 20]. Г. Підлісецький, М. Могилова зазначають, що сільськогосподарський вид економічної діяльності досить фондомісткий, а зношеність складових матеріально-технічної бази позначилася на рентабельності сучасного аграрного виробництва [6, с. 21 — 28]. Підтримують їх думку і Я.К. Білоусько, А.В. Бурилко та зазначають, що підвищення економічної ефективності сільськогосподарських товаровиробників можливе лише за умови оптимізації відтворення основних засобів виробництва [1, с. 40].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є дослідження впливу забезпеченості основними засобами на економічну ефективність.

Для досягнення цієї мети були вирішені наступні задачі: — вивчити стан забезпеченості основними засобами та його вплив на конкурентоспроможність сільськогосподарства;

— дослідити рівень впливу забезпеченості основними засобами на показники інтенсивності, ефективності та розміру.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

За рахунок сільськогосподарських підприємств формуються державні ресурси, експортний потенціал. За організаційною структурою — це досить великі підприємства, з високим рівнем товарної продукції. За умови достатньої забезпеченості матеріально-технічними і фінансовими ресурсами ці господарства спроможні забезпечити неухильне зростання виробництва високоякісної конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, підвищити продуктивність праці. Тут є всі умови для суттєвого зниження ресурсо- та енергоємності продукції, підвищення її рентабельності, зміцнення фінансового стану підприємств. Тобто великі підприємства обов'язково повинні використовувати всі фактори, які забезпечують розширене відтворення низькоефективного дрібнотоварного виробництва, яке є безперспективним як для інновацій, так і для інвестицій, і яке ніколи не стане конкурентоспроможним не тільки на зовнішньому, але й внутрішньому ринку [1, с. 21].

Вищенаведені докази великотоварного сільськогосподарського виробництва обумовили вибір саме крупних сільськогосподарських підприємств площею сільськогосподарських угідь понад 1000 га і кількістю працюючих понад 50 осіб.

Із загальної кількості сільськогосподарських підприємств (191) було виключено 12 господарств, в яких або площа сільськогосподарських угідь була надто малою (від 0 до 5 га), або чисельність працівників також була не значною. У результаті для аналізу залишилося 179 господарств.

Отриманий статистичний матеріал потрібно було розподілити на групи однотипних об'єктів. В якості груповальної ознаки нами було обрано показник середньорічної залишкової вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь. Теорією статистики доведено, що кількість груп і величина інтервалів залежать від ступеня варіації груповальної ознаки. Тому перше, що було нами зроблено, — це аналіз варіації середньорічної залишкової вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь. По сукупності зі 179 господарств маємо мінімальне значення показника 6,71 тис. грн. на 100 га сільськогосподарських угідь, максимальне — 2326,06. При такому значному розмаху варіації ми отримали значення середнього квадратичного відхилення — 248,57 тис. грн. і показника варіації — 115,5 %. Таким чином, середній рівень залишкової вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь становить 215,22 тис. грн., що є не типовим для досліджуваної сукупності, а сама сукупність сільськогосподарських підприємств є неоднорідною, сильно варіюючою за даною груповальною ознакою.

Значний ступінь варіації не дозволив використати рівні інтервали (які застосовуються, якщо груповальна

Таблиця 1. Групування сільськогосподарських підприємств Харківської області за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 сільськогосподарських угідь

Групи підприємств за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	кількість підприємств	частка кожної групи, %	В середньому на 1 підприємство:		
			площа с.-г. угідь, га	середньорічна залишкова вартість основних засобів, тис. грн.	припадає основних засобів на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.
6,71 – 60,00	19	10,6	4021	1477,7	36,75
60,01 – 100,00	27	15,1	4302	3393,6	78,88
100,01 – 200,00	73	40,8	4809	6855,4	142,55
200,01 – 400,00	41	22,9	4158	11021,0	265,03
400,01 – 700,00	12	6,7	4457	23447,1	526,06
700,01 – 2600,00	7	3,9	1479	14628,1	988,96
разом по сукупності	179	100,0	4346	8132,8	187,12

ознака має плавний характер варіювання) при створенні груп і для визначення меж нерівних інтервалів було використано теорію Р.А. Шмойлової [10, с. 124].

Розподіл досліджуваних сільськогосподарських підприємств Харківської області по групах за середньорічною залишковою вартістю основних засобів із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь наведено в таблиці 1.

За даними таблиці 1, найбільшою за кількістю підприємств є третя аналітична група, до складу якої увійшли 73 сільськогосподарських підприємства із розміром середньорічної залишкової вартості основних засобів на 1200 га сільськогосподарських угідь від 100,01 до 200,00 тис. грн. Це становить 40,8% до загальної кількості обстежених господарств. Середній розмір

площі — 265,03 тис. грн.

Слід відмітити, що до третьої аналітичної групи (включно) відбувається і збільшення площі сільськогосподарських угідь на одне підприємство, і збільшення оснащення їх основними засобами. Здавалось би, що із збільшенням фондооснащення керівники підприємств зацікавлені у збільшенні їх розмірів. Проте розрахунки свідчать, що із подальшим після третьої групи зростанням оснащення основними засобами розміри підприємства зменшуються. По господарствах четвертої групи площа сільськогосподарських угідь на одне підприємство менша за середній рівень по сукупності на 4,3 %.

Нами виявлено тенденцію до зростання оснащення підприємств основними засобами на 100 га сільськогосподарських угідь із збільшенням розмірів підприємств (чим більший розмір підприємств, тим краще воно оснащено основними засобами). Виняток становить лише шоста аналітична група, до якої увійшли 7 господарств із середнім розміром і вартістю основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь 988,96 тис. грн. Наші розрахунки доводять перевагу великотварного сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 2. Залежність показників розміру сільськогосподарських підприємств від забезпеченості основними засобами Харківської області за 2011 рік

Показники	Групи підприємств за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.						По сукупності
	6,71 – 60,00	60,01 – 100,00	100,01 – 200,00	200,01 – 400,00	400,01 – 700,00	700,01 – 2600,00	
Валова продукція в постійних цінах 2010 року, всього тис. грн.	586,0	27896,3	22979,8	23873,2	31854,6	10988,6	23246,0
у рослинництві	14001,4	25330,6	20202,5	19867,2	22288,9	7291,8	19876,0
у тваринництві	1384,6	2565,7	2777,3	4006,0	9565,7	3696,7	3370,1
Товарна продукція, тис. грн.	10803,8	11887,9	22157,7	21163,0	31796,8	27801,2	20042,5
Площа сільськогосподарських угідь	4021	4302	4809	4158	4457	1479	4346
Середньорічна залишкова вартість основних засобів, тис. грн.	1477,7	3393,6	6855,4	11021,0	23447,1	14628,1	8132,8
Середньорічна вартість оборотних активів, тис. грн.	14155,9	15632,4	19728,3	18633,2	37912,3	45262,9	20485,8
Чисельність працівників, осіб	80	84	101	98	188	123	102
у рослинництві	53	62	67	65	101	98	68
у тваринництві	27	23	34	34	87	24	35
Посівні площі основних товарних культур	1954	3145	2456	2261	2184	571	2229
Зернові та зернобобові							
соняшник	500	812	971	917	676	174	856
цукрові буряки	63	63	89	127	340	15	105
Поголів'я тварин в перерахунку на умовну голову, голів	265	254	433	538	1158	63	461
Поголів'я великої рогатої худоби, голів	193	157	298	270	697	46	276
поголів'я свиней	79	145	149	386	774	57	233
поголів'я овець та кіз	20	14	12	863	11	3	347
Корів	124	115	209	174	506	18	190

Кількість великих і середніх сільськогосподарських підприємств, що подали звіти, становить 17% до загальної кількості діючих сільськогосподарських підприємств (включаючи фермерські господарства). Їхня частка в загальних обсягах виробництва продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами за 2011 рік складає 90%, у тому числі зернових і зернобобових культур — 88%, цукрових буряків — 95%, насіння соняшнику — 85%, картоплі — 74%, овочів — 78%, приросту худоби — 90%, птиці — 98%, молока — 96%, яєць курячих — 95%, вовни — 78%.

Переваги великих та середніх сільськогосподарських підприємств щодо оснащення основними засобами підтверджують дані таблиці 2.

За даними таблиці 2, середня вартість валової продукції сільськогосподарства в постійних цінах 2010 року по досліджуваній сукупності підприємств становить 23246 тис. грн. У розрізі окремих груп відбувається збільшення цього показника з 15386 тис. грн. (по першій групі) до 31854,6 тис. грн. (по п'ятій групі). По чотирьох аналітичних

групах середньогрупові показники перевищують середній рівень по сукупності. Аналогічні зміни відбуваються як в галузі рослинництва так і в галузі тваринництва. Тобто, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції із збільшенням оснащення господарств основними засобами також зростають.

Аналіз питомої ваги вартості продукції рослинництва і тваринництва у загальній сумі валової продукції показує, що зі зростанням середньорічної вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь, зі збільшенням розмірів підприємства відбувається зменшення частки продукції рослинництва та збільшення питомої ваги продукції тваринництва у структурі виробництва. Так, якщо по господарствах першої аналітичної групи питома вага продукції тваринництва становила лише 9,1%, то в господарствах із вищим рівнем оснащення основними засобами вона становить: по п'ятій групі — 30% і по шостій — 34%.

Цілком логічним є той факт, що зі збільшенням середньорічної залишкової вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь зростають не тільки показники виробництва, а й показники реалізації сільськогосподарської продукції. Така тенденція простежується від першої до п'ятої групи, по яких товарна продукція на одне підприємство становить відповідно 11803,8 тис. грн. та 31796,8 тис. грн.

Непрямими показниками розмірів підприємства також є середньорічна вартість основних засобів і оборотних активів. Їх вартість у господарствах п'ятої групи (у середньому на одне підприємство) майже в чотири рази перевищує цей показник.

Додатковими показниками розмірів підприємств виступають чисельність працівників, посівні площі окремих сільськогосподарських культур, поголів'я тварин. Середня чисельність працівників по господарствах третьої групи (до якої увійшла найбільша кількість господарств) із рівнем забезпеченості основними засобами від 100 до 200 тис. грн. становить 101 особу. По четвертій групі із середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь від 400 до 700 тис. грн. чисельність працівників становить 188 осіб. Найбільшу питому вагу працівників, зайнятих у галузі тваринництва, зафіксовано у господарствах із високим рівнем забезпеченості основними засобами (5-а група) — 46%.

Із збільшенням показника середньорічної залишкової вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь від першої до шостої групи є очевидною тенденція до зростання поголів'я тварин, яке утриму-

Таблиця 3. Показники рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва підприємств Харківської області в розрізі окремих аналітичних груп за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь

Показники	Групи підприємств за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.						По сукупності
	671–6000	6001–10000	10001–20000	20001–40000	40001–70000	70001–260000	
Припадає на 100 га сільськогосподарських угідь основних засобів, тис. грн.	36,75	78,88	142,55	265,03	526,06	988,96	187,12
оборотних активів, тис. грн.	352,02	363,33	410,21	448,08	850,61	3060,07	471,34
виробничих витрат, тис. грн.	309,68	330,22	424,57	475,38	758,66	958,30	440,40
Праценавантаження, осіб	1,98	1,96	2,10	2,37	4,22	8,30	2,36
Земленавантаження на одного працівника, га	50	51	48	42	24	12	42
Середньорічна заробітна плата працівників у рослинництві, грн.	13321	16528	19992	20169	17197	19089	18676
у тваринництві, грн.	16058	19345	16583	20008	21125	13821	18272
Середньомісячна заробітна плата у рослинництві, грн.	1110	1377	1666	1680	1433	1590	1556
у тваринництві, грн.	1338	1612	1381	1667	1760	1151	1522
Поголів'я ВРХ на 100 га с.-г. угідь, голів	4,80	3,65	6,19	6,49	15,64	3,09	6,35
Поголів'я свиней на 100 га ріллі, голів	2,25	3,54	3,23	9,52	17,51	4,55	5,64
Площа ріллі з розрахунку на один трактор, га	177	163	169	156	128	75	160
Площа зернових культур з розрахунку на один зернозбиральний комбайн, га	563	433	421	490	276	250	429
Питома вага витрат на мінеральні добрива у структурі витрат по рослинництву, %	14,0	20,0	17,3	16,5	17,4	6,5	17,0

ється у господарстві. Так, поголів'я великої рогатої худоби на відгодівлі від першої до п'ятої групи збільшується в 3,6 рази, поголів'я корів — в 4,1 рази, поголів'я свиней — 9,8 раз.

Таким чином, нами виявлено взаємозалежність між показниками розмірів сільськогосподарських підприємств і середньорічною залишковою вартістю на 100 га сільськогосподарських угідь. З одного боку, чим більші розміри підприємства, тим краща оснащеність цих підприємств основними засобами. З іншого боку, показник вартості основних засобів на 100 га сільськогосподарських угідь вис-

Таблиця 4. Залежність економічної ефективності підприємств від забезпеченості їх основними засобами

Показники	Групи підприємств за середньорічною залишковою вартістю основних засобів на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.						По сукупності
	671–6000	6001–10000	10001–20000	20001–40000	40001–70000	70001–260000	
Валова продукція сільськогосподарства в постійних цінах 2010 р. з розрахунку на: на 100 грн. залишкової вартості основних засобів, грн.	382,61	648,38	477,82	574,09	714,70	742,90	534,85
одного середньооблікового працівника, зайнятого у сільськогосподарському виробництві, тис. грн.	192,83	330,93	227,18	242,40	169,51	89,55	227,03
100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	382,6	648,4	477,8	574,2	714,7	742,9	534,8
Отримано з розрахунку на 100 га с.-г. угідь: Чистого доходу від реалізації, тис. грн.	307,64	402,91	502,97	554,64	789,49	2171,07	522,07
Валового прибутку (збитку), тис. грн.	76,34	115,40	141,17	119,99	156,56	699,43	134,80
Чистого прибутку, тис. грн.	41,47	151,05	119,89	122,41	119,88	244,13	119,05
Рентабельність господарств, %	21,43	63,31	35,40	28,41	25,57	37,65	34,73

тупає фактором інтенсивності виробництва, який, у свою чергу, впливає на розміри підприємства: чим краща оснащеність основними засобами, тим більше можливостей господарство має для збільшення своїх розмірів, для розширення сільськогосподарського виробництва.

Це сприяє розвитку наступальних мотивів диверсифікованого виробництва — розширення частки ринку та досягнення синергетичного ефекту. Як зазначають Стрикленд А. Дж. та Томпсон А. А., "диверсифікація — це розширення номенклатури товарів (послуг) підприємства за рахунок споріднених чи нових, які можуть виготовлятися і збуватися з використанням існуючого потенціалу, а також розвиток діяльності фірми в абсолютно нових для неї галузях" [7].

У сільському господарстві все вищенаведене може бути реалізовано шляхом розвитку двох основних та найважливіших для суспільства галузей — рослинництва та тваринництва. Для того щоб ці галузі були конкурентоспроможними в сучасному ринковому середовищі, необхідно оцінити рівень інтенсивності товаровиробників сільськогосподарської продукції (табл. 3).

У результаті проведених розрахунків рівня інтенсивності встановлено, що паралельно зі збільшенням забезпеченості підприємств основними засобами відбувається зростання вартості оборотних активів, виробничих витрат на 100 га сільськогосподарських угідь, та працевантантаження. Значними темпами збільшується щільність поголів'я великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь і поголів'я свиней на 100 га ріллі. У зв'язку із збільшенням, від першої до п'ятої аналітичної групи, кількості тракторів і зернозбиральних комбайнів, відбувається зниження навантаження ріллі на 1 трактор площі зернових культур на 1 зерно зернозбиральних комбайнів.

Підприємство вважають успішним у тому випадку, коли воно досягнуло поставлених цілей, а точніше, коли його діяльність була результативною. Успіх підприємства в умовах ринкових відносин характеризує ступінь внутрішньої економічності його роботи та досягнення встановлених результатів завдяки економії виділених на їх досягнення ресурсів.

Для аналізу ефективності виробничо-господарської діяльності ми обрали систему показників підприємства, яка повинна:

- відображати витрати всіх видів ресурсів, що споживаються на підприємстві;
- створювати передумови для виявлення резервів підвищення ефективності виробництва;
- стимулювати використання всіх резервів, наявних на підприємстві;
- забезпечувати інформацією стосовно ефективності виробництва;
- виконувати критеріальну функцію [2].

За даними таблиці 4 показник чистого доходу (виручки) від реалізації з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь в господарствах із високим рівнем забезпеченості основними засобами значно перевищує рівень господарств першої та другої груп. Так, у господарствах п'ятої групи на 100 га сільськогосподарських угідь отримано 789,49 тис. грн. чистого доходу, що в 2,6 рази вище показника першої групи. Аналогічну тенденцію маємо по показниках валового прибутку і валової продукції сільського господарства в порівнянних цінах 2010 року з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Вартість валового прибутку варіює від 76,34 тис. грн. по першій групі до 156,6 тис. грн. по п'ятій групі і 699,43 тис. грн. по шостій групі. Валова продукція з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь збільшується від першої до другої групи з 382,61 тис. грн. до 648,38 тис. грн. (в 1,7 рази), від третьої до шостої групи з 477,82 тис. грн. до 742,90 тис. грн. (1,6 рази).

Щодо вартості чистого прибутку, отриманого на 100 га сільськогосподарських угідь, то він збільшується з першої до другої групи до рівня 151,05 тис. грн., а далі зменшується на 20,6% і становить по господарствах п'ятої групи 119,88 тис. грн.

Найвищого рівня рентабельності по досліджуваній сукупності господарств досягнуто підприємствами другої групи із рівнем забезпеченості основними засобами від 60 до 100 тис. грн. на 100 сільськогосподарських угідь. По цих господарствах на одиницю виробничих витрат отримано 63 коп. чистого прибутку. До п'ятої групи показник рентабельності має тенденцію до зниження і становить 25,57%.

ВИСНОВКИ

Внаслідок ринкових перетворень АПК України опинився в кризовому становищі. Аграрні підприємства в основному є збитковими, а їх матеріально-технічне забезпечення — незадовільним. Значний диспаритет цін перетворив галузь у донора інших сфер економіки, що призвело до повної зупинки інвестиційних процесів. Відбувається деіндустріалізація сільського господарства. Ситуація, що склалася в АПК, одній з найважливіших галузей національної економіки, загрожує продовольчій безпеці країни [3]. Аналіз вищенаведених даних дає нам можливість сказати, що без достатнього забезпечення основними засобами вітчизняним господарствам складно витримати конкуренцію зі світовими виробниками сільськогосподарської продукції. Для цього необхідне відтворення технічного потенціалу аграрного виробництва незалежно від форми власності та господарювання. Досягти відтворення технічного потенціалу можливо шляхом залучення:

- амортизаційних відрахувань;
- прибутку;
- кредитних коштів;
- коштів лізингових, страхових та інвестиційних компаній;
- коштів вітчизняних та зарубіжних інвесторів;
- коштів державного бюджету;
- інших коштів.

Література:

1. Білоусько Я.К., Бурилко А.В., Галушко В.О. Проблеми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі / За ред. Білоусько Я.К. — ННЦ "Інститут аграрної економіки". — К., 2007. — 214 с.
2. Економіка підприємства: навч. посіб. / Т.М. Литвиненко та ін.; за ред. А.В. Шегди. — К.: Знання-Прес, — 2005. — 431 с.
3. Костирко І.Г., Топішко Т.І. АПК України: стан та шляхи реформування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchetei/2009_1/NV-2009-V1_9.pdf
4. Лукинов І.І. Развитие аграрной экономики УССР: [монография] / И.И. Лукинов. — К.: Урожай, 1987. — 416 с.
5. Одрехівський М.В. Показники оцінки економічної ефективності інновацій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvntlu/22_3/308_Odr.pdf
6. Підлісецький Г.М., Могильова М.М. Підвищення рівня фондооснащеності аграрного виробництва як основа зростання його ефективності // Економіка АПК. — 2009. — № 12. — С. 21—28.
7. Стрикленд А. Дж., Томпсон А.А. Стратегический менеджмент. Концепции и ситуации для анализа / А.Р. Ганеев (пер. с. англ.). — 12 изд. — М.; СПб.; К.: Вільямс, 2003. — 924 с.
8. Ульянченко О.В. Формування та використання ресурсного потенціалу в аграрній сфері: [монографія] / О.В. Ульянченко. — Харків, 2006. — 357 с.
9. Шебанін В.С. Системне оновлення та розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства: [монографія] / В.С. Шебанін. — К., 2005. — 276 с. — (Миколаївський державний аграрний університет).
10. Шмойлова Р.А. Практикум по теории статистики: учеб. пособие / Р.А. Шмойлова, В.Г. Минашкин, Н.А. Садовникова / Под ред. Р.А. Шмойловой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Финансы и статистика, 2006. — 416 с.

Стаття надійшла до редакції 06.01.2013 р.